

Het mocht en het mag

Lachen om schilderijen uit de Gouden Eeuw

Genretaferelen, zeventiende-eeuwse voorstellingen uit het alledaagse leven, behoren tot de meest geliefde kunst uit de Gouden Eeuw. Eerst en vooral omdat ze zo herkenbaar lijken en een verloren wereld zo tastbaar maken. Lange tijd werd dan ook aangenomen dat deze schilderijen het echte leven weergaven.

TEKST: ELMER KOLFIN

linkerpagina
Judith Leyster, 'Een jongen en een meisje met een kat en een paling', ca. 1635. Paneel, 59,4 x 48,8 cm. Londen, National Gallery.

links
Adriaen Pietersz van de Venne, 'Goet gelach, Quaet slag', ca. 1640. Paneel, 48,7 x 36,6 cm (elk). Gent, Museum voor Schone Kunsten Gent.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw bleek dat toch niet helemaal waar te zijn: genreschilders manipuleerden de werkelijkheid om, zo was de gedachte, op een versluierde manier een moraal over te brengen: tot lering en vermaak. Recent is echter duidelijk geworden dat ook dat niet het hele verhaal is. Uit zeventiende-eeuwse teksten over kunst blijkt dat een groot deel van de genrevoorstellingen ons doelbewust wil laten lachen. Het Frans Hals Museum in Haarlem heeft daar nu een tentoonstelling aan gewijd.

Lachen verboden

Kunsthistorici waren geen lachebekjes. De Engelse kunsthistoricus Ernst Gombrich (1909-2001) formuleerde tijdens een lezing in Groningen in 1972 puntig dat 'de gedachte aan lol onder kunsthistorici misschien nog wel minder populair was dan het idee van schoonheid'. En inderdaad: slechts vijf jaar na de lezing van Gombrich kon een eminente Amsterdamse kunsthistoricus zich gewoonweg niet voorstellen dat een eigentijds publiek onbedaard zou lachen om de malle boeren van Pieter Bruegel (1526-1569). In kunst, zo meende deze geleerde was 'vrolijkheid voor kinderen, jonge meisjes, nimfen, bloemen en personificaties van lente – kortom alles dat jong en gelukkig is', maar niet voor het deftige publiek dat zich een schilderij van Bruegel kon veroorloven.

En toch had de schilder en schrijver Karel van Mander (1548-1606) in zijn biografie over Bruegel uit 1604 juist over Bruegel al opgemerkt dat men diens werk niet 'sonder lacchen can aensien'. Hoe ernstig en deftig iemand ook was, hij moest 'ten minste meese-muylen oft grinnicken'. Met Bruegel begint dan ook een traditie van kluchtschilderen die via de boeren van Adriaen Brouwer (1605-

1638) en Adriaen van Ostade (1610-1685) en de huishoudens van Jan Steen (1625-1679) doorzet tot ver in de zeventiende eeuw. Van Manders opvolger Arnold Houbraken (1660-1719) schreef in 1718 dan ook dat de 'potsige tafereelen (...) gretig [worden] gezogt en wel betaald, terwyl andere Konst traaglyk aan den man wil'. Kortom, schilders in de zeventiende eeuw beseften dat met humoristische schilderijen een goede boterham te verdienen viel. In Haarlem is nu te zien waar dat toe leidde.

Ontaarde vechtpartijen

Niet al hun humor is meteen de onze. Lachen om armoe of gebrek bijvoorbeeld, valt voor de meeste van ons in de categorie Geen Stijl, maar een schilder als Adriaen van de Venne (1589-1662) bouwde er een heel oeuvre mee op. 'Goet gelach, Quaet slag' is de titel van een pendant paar met woest dansende en vechtende armoedzaaiers. Voor een zeventiende-eeuws publiek waren er drie dingen die dit schilderij grappig maakten. Ten eerste de typetjes: bedelaars en armoedzaaiers golden in kunst als standaard kluchtfiguren. Dat blijkt ook wel uit het voorwoord bij Bredero's verzamelde kluchten uit 1638, met een op zich al grappige opsomming van types: 'De blyspelen sprongen lustigh op het toneel, met den lichtsten slag en het schuim des volckx, harders, boeren, werckluiden, waerden, waerdinnen, koppelaersters, snollen, vroedwijven, bootsgezellen, opsnappers, schoisters en panlickers: op ackers, in bosschen en hutten, in winckels, herbergen, kroegen, op straet, in steegjes, en slopjes, in vleeschhuis en op de vismarkt'. Ten tweede is er de treffende uitdrukking van hun gedrag. Woest draaiend en zwaaiend of helemaal opgaand in angst en woede is dit 'schuim des volks' volledig buiten zinnen. Dat gold in de zeventiende

pes en hun ongepaste feestelijkheid die altijd eindigt in vechtpartijen.

Eigen verhaal

In deze schilderijen etaleert Van de Venne zijn vernuft in het bedenken en schilderen van een gelaagde grap met vaste kluchttypen. Daarmee beantwoordde hij precies aan de eisen van een kluchtig schilderij. De scene moest vernuftig in elkaar steken, de figuren moesten zich vol overgave verliezen in grensoverschrijdend gedrag en dat geheel moest overtuigend worden weergegeven. Alles was erop gericht de beschouwer te verleiden zich een omstander te laten voelen en deel uit te gaan maken van de grap, bijvoorbeeld door de scene in gedachte zelf aan te vullen. Daar speelde de boerschilder Adriaen Brouwer mee toen hij een boer grimassend een blijkbaar smerig smakend medicijn liet uitspugen in een schilderij dat dan ook 'De Bittere drank' is gaan heten (Frankfurt am Main, Städtisches Kunstinstitut und Städtische Galerie, te zien op de tentoonstelling). Brouwer geeft de ingrediënten van boer, grimas en medicijnflesje, maar de beschouwer moet het verhaal zelf afmaken. Judith Leyster (1609-1660) doet hetzelfde op een andere manier. Zij verleidt de beschouwer zich het katje en de kinderen voor te stellen nadat het meisje hard aan de kattenstaart heeft getrokken. Het meisje markeert het moment met haar vinger: let op, er gaat wat gebeuren! Maar het gebaar van de jongen wijst op de toekomst, die is ongewis. De aal in zijn hand visualiseert het gezegde 'iets zo vast hebben als een paling in de staart', ofwel onzeker zijn over de afloop. De volwassen beschouwer beseft dat het wel eens anders kan aflopen dan de kinderen denken, bijvoorbeeld met een lelijke schram voor de plaaggeesten.

Uit zeventiende-eeuwse teksten over kunst blijkt dat een groot deel van de genrevoorstellingen ons doelbewust wil laten lachen.

eeuw als bijzonder dwaas en, zolang het je zelf niet overkwam, grappig. Van de Venne wist dat pakkend en overtuigend te suggereren in de stupide gelaatsuitdrukking en lompe lichaamsbeweging van de armoedzaaier. Daar had hij slechts enkele virtuoze trekken voor nodig, het schilderij geeft met minimale middelen een maximaal effect. Tenslotte visualiseerde Van de Venne enkele woordspelingen. Goet gelach wilde zoveel zeggen als 'goed eten en drinken' (denk aan gelagkamer), maar het betekende ook hartelijk lachen. Al teveel feesten leidt echter tot Quaet Slagh: klappen, ruzie. Maar quaet slagh duidde ook een slechte manier van doen aan en betekende zelfs 'slechte soort'. Het is dus goed lachen om deze dwaze ty-

Verkeerde been

Hoe belangrijk de deelname van de beschouwer was, blijkt ook wel uit het succes van kluchtige trompe l'oeils ofwel oogbedriegers. In dit genre lokt de schilder zelfs een fysieke reactie uit van de beschouwer. Over leerlingen van Rembrandt (1606-1669) ging het verhaal rond dat ze muntjes op de vloer schilderden. Toen hun leermeester die wilde oprapen, gaf dat grote hilariteit: de grote meester was bedrogen in zijn eigen vakgebied! Arnold Houbraken vertelde dat Cornelis Bisshop (1630-1674) uitgezaagde en beschilderde panelen maakte, die opgesteld in een donkere hoek van de kamer net leken op echte mensen. Toen een zekere huisgast eens een dienstmeid een fooi wilde geven en het om zo'n bedriegertje bleek te gaan, gaf deze practical joke aanleiding tot hartelijk gelach, schrijft hij. De Haarlemse schilder Cornelis Verspronck (1660-1662) maakte in dit genre een kindje in een stoel, ongetwijfeld met dezelfde intentie. Schilders namen echter niet al-

boven
Frans Hals, 'Pekelharing', ca. 1628-30. Doek, 75 x 61,5 cm. Kassel, Museumlandschaft Hessen Kassel, Gemaldegalerie Alte Meister.

rechterpagina boven
Johannes Verspronck, 'Slapende jongen in hoge stoel', 1654. Paneel, 96 x 75,7 cm. Particuliere collectie.

rechterpagina onder
Jan Steen, 'Zelfportret met luit', ca. 1663-65. Paneel, 55,3 x 43,8 cm. Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza.

boekjes waren voor menig uitgever een potboiler en vrijwel jaarlijks kwamen er nieuwe, of nieuwe edities van moppenboeken uit. Een daarvan had zelfs een titelprent naar Frans Hals' schilderij 'Pekelharing' – een schertsfiguur uit het toneel die aangaf dat het weer lachen-gieren-brullen werd. Ofschoon de thematiek vaak verwant is en de schilders putten uit vergelijkbare omstandigheden en types, nemen de geschilderde grappen toch een eigen plaats in de kluchtcultuur in. Voor schilders kwam immers alles aan op het beeld. Het was belangrijk dat, ook als de grap was uitgewerkt, de beschouwer toch kon blijven genieten van de vernuftige verbeelding van het verhaal, de treffende karakterisering van de figuren en natuurlijk van de virtuoze schildertechniek. In het Frans Hals Museum is van 11 november 2017 tot en met 18 maart 2018 te zien hoe de schilders hun tijdgenoten eerst aan het lachen kregen en ook daarna nog bleven boeien, tot de dag van vandaag.

Meer weten

Bezoeken

'De kunst van het lachen. Humor in de Gouden Eeuw'
Frans Hals Museum
www.franshalsmuseum.nl
11-11 t/m 18-03

Lezen

Jasper Hillegers, Elmer Kolfin en Anna Tummers (red.), 'De kunst van het lachen. Humor in de Gouden Eeuw', Haarlem/Zwolle, 2017.

leen anderen op de hak. Ook zichzelf zetten ze voor gek, en dat was voor het eerst in de geschiedenis van de kunst: een duidelijk teken van vertrouwen in de emancipatie van hun vak. De absolute grootmeester in dit genre is Jan Steen. De gedachte dat schilders inspiratie ontleenden aan de harmonieuze klanken van muziek was fraai en traditioneel. In antwoord daarop schilderde Steen zichzelf, gehuld in narrenpak en breeduit lachend, tokkelend op een luit. Hij leunt ontspannen achterover en heeft de benen over elkaar geslagen: dat was allemaal niet erg netjes. Daarmee zorgt Steen ervoor dat zijn publiek bij het zien van dit werk in gedachte eerder de schuine liedjes van de kroeg dan de verheven madrigalen voor het atelier hoorde.

Geschilderde grap

Ook Steens vriend Frans van Mieris (1635-1681) schilderde zichzelf in kluchtrollen. Op de tentoonstelling hangt bijvoorbeeld een schilderij uit het Mauritshuis waarin hij plagerig een hondje dat zich in de schoot van zijn echtgenote veilig waande aan zijn oor trekt, waarop zijn vrouw hem zachtjes wegduwt. De erotische symboliek zal het zeventiende-eeuwse publiek niet ontgaan zijn. In een liedje dat alleen in latere versies is overgeleverd, klonk het nog steeds van 'Juffertjes die hondjes strelen/ en kussen, 'k wou dat ik/ was uw hondje; 'k gaf met schik voor elk hondje u een lik./ Waf! Waf!'. Grappige schilderijen stonden natuurlijk niet op zichzelf. Op het toneel bleven platte kluchten tot ver in de zeventiende eeuw het meest populaire genre. De Haagse jurist Arnout van Overbeke (1634-1672) legde een handgeschreven verzameling van bijna 2500 moppen aan. Kluchtige lied-

